

Томілович Л.,
к.і.н., заступник директора,
НДІ пам'яткоохоронних досліджень,
м. Київ, Україна

САДИБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ: ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ЯК ТУРИСТИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

Анотація. Висвітлено історію, стилістичні особливості, стан збереження історичних садиб Центральної України. Проаналізовано найбільш важливі проблеми дослідження, використання, збереження цього типу пам'яток. Визначено значимість такого різновиду культурної спадщини, як садиби, для історії і культури України, їх значний науковий, освітній та туристичний потенціал.

Ключові слова: садиба, центральна Україна, історія, культура, туризм, потенціал, збереження, охорона.

Постановка проблеми. Садиби України, зокрема Центральної – надзвичайно цінна та цікава складова її культурної спадщини. На жаль, до наших часів вони залишаються малодослідженими і недооціненими, і цю прогалину слід ліквідувати. ХХ століття виявилось надзвичайно складним, навіть трагічним в їх історії. Під час революційних подій садиби цілеспрямовано нищились, а пізніше ті, що вціліли, були націоналізовані і використовувались не за призначенням, або й просто не використовувались, що пришвидшувало їх руйнування. В будь якому разі, вони не отримували належної уваги і захисту – як об'єкти культурної спадщини вони мало досліджувались, за винятком найбільш визначних зразків архітектури, монументального та садово–паркового мистецтва («Софіївка» в Умані Черкаської області, садиби в с. Верхівня Житомирської обл., с. Антопіль та с. Чернятин Вінницької обл., с. Седнів та с. Качанівка Чернігівської обл. тощо) та не перебували на державному обліку. Все це призвело до величезних втрат.

Величезною проблемою є також стан збереження, подальші перспективи утримання, використання, а подекуди і відновлення. Ні на методологічному, ні на законодавчому рівні в Україні на цей час немає

розуміння шляхів вирішення цього питання.

Аналіз останніх досліджень. Протягом 2006, 2008–2009, 2011 р. експедиціями НДІ пам'яткоохоронних досліджень було проведено обстеження історичних садиб Вінницької та Житомирської областей, в цьому році розпочалося обстеження території Київської області. Підсумки наступні: у Вінницькій області виявлено 61 садибу або її залишки, у Житомирській – 30, у Київській – близько 20. Тобто, попередньо можна припустити, що у 24 областях України та АР Крим збереглося не більше 700–800 садиб, більшість з яких знаходиться у занедбаному стані, а частина взагалі не перебуває на обліку. Для порівняння: на території Польщі перед початком другої світової війни було близько 100 тис. садиб, на сьогоднішній день їх збереглося та перебуває на обліку, близько 5 тис.

Формулювання цілей статті. Визначити роль та значення садиб центральної України в історії та культурі слов'янських народів, а також шляхи їх збереження та перспективи використання як туристичних об'єктів.

Виклад основного матеріалу. Якщо проаналізувати привабливість історичних садиб як туристичних об'єктів, безумовно, найбільший потенціал мають садиби двох типів: 1) ті, що добре збереглися, є достатньо атракційними, ілюструють певні етапи розвитку архітектури і паркобудівництва; 2) ті, які пов'язані з визначними особами або історичними подіями, що дає можливість створення меморіальних музеїв, в тому числі і з залученням коштів міжнародних грантів, благодійних організацій, іноземних представництв. Подекуди такі музеї вже створені, потребують підтримки, популяризації, включення до туристичних маршрутів.

В цьому відношенні, на нашу думку, досить перспективними можуть бути садиби, що займають певне місце у історії та культурі слов'янських народів, а таких на території Центральної України є чимало. Зокрема, значна кількість садиб пов'язана з визначними постатями та подіями російської історії та культури. Наприклад, О.С. Пушкін під час південного заслання відвідав цілу низку садиб на запрошення їх власників – зокрема, у

сс. Антопіль та Чернятин Вінницької області. Ці садиби збереглися і можуть бути використані як туристичні об'єкти. Садиба в с. Антопіль була заснована у 80–ті рр. XVIII ст., тоді ж був розпланований парк у ландшафтному стилі на основі лісового масиву [1]. Належала князям Четвертинським. У 1830–ті рр. був зведений новий палац, розташований на узвишші, посередині великої галявини. Це двоповерхова цегляна споруда у стилі класицизму. У 1838 р. в Антонопільській садибі народилась Яніна з Четвертинських Єловіцька, в якій вже в юному віці проявився музичний талант. У неї був чудовий голос і, окрім того, вона komponувала власні музичні твори. Була ученицею Д.Россіні, М.Джуліані, Ф.Допре [2]. Таким чином, садиба в с. Антопіль Вінницької області пов'язана з іменами видатних діячів як польської, так і російської культури. Окрім того, садиба є надзвичайно цікавою як в архітектурному, так і культурологічному аспектах. Зокрема тому, що досить добре збереглась комплексно: палац (30–і рр. XIX ст.), парк (кін. XVIII ст.), господарські споруди: стайня (30–і рр. XIX ст.), льодовня (30–і рр. XIX ст.), гараж, голуб'ятня, в'їзна брама (поч. XX ст.), кам'яна огорожа [3].

Не менш цікавою в архітектурному та мистецькому відношенні є інша садиба, яку відвідав О.С.Пушкін – Чернятинська (с.Чернятин Жмеринського району Вінницької обл.). Була закладена ще на поч. XVIII в. як палац–фортеця, значно перебудована у 1830 р. в неготичному стилі. Можливим автором проекту перебудови був видатний архітектор Хенрік Іттар (мальтієць за походженням, один з авторів проекту славнозвісного парку «Аркадія» неподалік від Неборова) [4]. В палаці було 29 кімнат, в інтер'єрі до цього часу збереглися керамічні пічі і ліплення другої пол. XIX ст., камін першої пол. XIX ст. Парк, в оточенні якого знаходиться палац був реконструйований у 1814 р. в пейзажному стилі відомим паркобудівником Д. Міклером, творцем десятків чудових ландшафтних парків на території Польщі і України, одним з найбільш талановитих та плідних популяризаторів англійського стилю у паркобудуванні в Центральній та Східній Європі. У 1821 р. по дорозі на заслання до Бессарабії у садибі, яка з

поч. XVIII ст. і до того часу належала Вітославським, гостював О.С.Пушкін. Один з багатолітніх дубів Чернятинського парку претендує на честь бути натхненником великого поета на відомі всім з дитинства рядки: «У Лукоморья дуб зеленый, золотая цепь на дубе том...», які стали рефреном до поеми «Руслан та Людмила» (на жаль, до наших часів не зберігся).

Висвітлюючи тему історичних садиб Центральної України в житті та творчості видатних особистостей, неможна не згадати про те, яке значення Браїлівська садиба мала для П.І.Чайковського. Історія містечка Браїлів (історична назва Брахилів) має глибоке коріння і наповнена подіями, зокрема пов'язана з перебування тут відомого релігійного діяча і художника – Яна Прагтеля, у чернецтві Юзефа від св. Тереси. Він провів тут останній період свого життя (кін. XVIII ст.). У 1787 р. король Станіслав Август Понятовський спеціально приїхав до Браїлова, щоб познайомитися з художником–монахом та його роботами, зокрема розписами костелу і монастиря тринітаріїв [5]. Однак садиба, про яку йдеться, була заснована у Браїлові у сер. XIX ст., коли містечко купив відомий підприємець фон Мек. Надія Філаретівна фон Мек, його дружина, була особою добре освіченою, мала вишуканий мистецький смак і була палкою шанувальницею таланту П.І.Чайковського. Їх пов'язували роки великої дружби. З 1876 по 1880 рр. композитор щорічно гостював у Браїлові. Часи перебування тут стали плідними у творчому відношенні. Зокрема, тут були написані опера «Орлеанська діва», романси «Серед шумного бала...», «То было раннею весной», «Серенада Дон Жуана» [6]. Після другої світової війни в Браїлівській садибі розмістилось Браїлівське профтехучилище (тепер – професійний ліцей, кілька кімнат віддані під музей П.І.Чайковського).

Не менш помітний відбиток садиби Центральної України залишили у житті видатних поляків. Прикладом може слугувати садиба у с. Степанівка Житомирської області, пов'язана з іменами Марії Антоніни і Болеслава Щуркевичів. У кін. XIX ст. село переходить у власність володарів сусіднього містечка Лугіни – Млоджейовських, які призначають його у посаг донці Нуні (Марії Антоніни). Вона вийшла заміж за Болеслава

Щуркевича, відомого актора та режисера. Власне молоде подружжя в значній мірі пов'язувало спільне захоплення театром. Нуна дебютувала як акторка у Міському театрі Кракова у 1903 р. Взагалі Нуна і Болеслав Щуркевичі – знакові постаті в історії польського театру: на поч. ХХ ст. вони відродили польський театр у Вільно, який не існував там майже 40 років, з часів репресій, які були запроваджені після придушення польського повстання 1863–1864 рр. Подружжя реалізувало себе не тільки в ролі акторки та режисера, але й були співдиректорами театру. За кілька років вони переїхали до Познані і на довгі роки пов'язали свою долю з Великопольським театром [7]. Садиба в Степанівці була закладена Нуною Млоджейовською–Щуркевич у 1905 р. – зведено будинок, розплановано чудовий ландшафтний парк. Враховуючи її зайнятість в театрі, бувала тут нечасто. Переважно в Степанівській садибі мешкала її мама – Валентина. Садиба не змінювала власників до революційних подій 1917–1920 рр., під час яких Валентина Млоджейовська загинула (1918 р.). В радянській період у садибі розмістилася сільська школа, яка знаходиться тут донині. Вражає ступень збереженості будинку – збереглося розпланування, елементи декору (хоча з самого початку він був досить скромним). Будинок до наших часів опалюються грубами 1905 р. Він оточений невеликим, але мальовничим парком, який розкинувся на берегах р. Жерев і в якому зустрічаються екземпляри старих дерев [8].

З визначальними подіями в історії Болгарії пов'язана садиба у с. Круподеринці Вінницької обл. Існуюча нині садиба закладена у сер. ХІХ ст. видатним дипломатом і військовим діячем генерал–лейтенантом Ігнатієвим. Тоді ж було споруджено головну будівлю: цегляну, з головним двоповерховим об'ємом і дерев'яним портиком. Вона є прикладом нового підходу до вирішення садибної будівлі з акцентом не на парадність, а на комфортність житла, зручність розміщення житлових приміщень.

Під час російсько–турецької війни 1877–1878 рр. на кошти кн. Анни Голіциної було збудовано лівий флігель садиби, в якому розмістився лазарет.

Окрім житлового будинку та флігеля до складу садиби входять господарські приміщення. Садиба розташована серед невеликого ландшафтного парку на околиці села.

В центрі села знаходиться мовзолей–церква, споруджена у 1910 р. як мовзолей генерал–лейтенанта Ігнатієва (1832–1908) – російського дипломата, який підписав Сан–Стефанський мирний договір (1878 р), відповідно до якого Болгарія отримала незалежність. Автор проекту церкви – відомий російський архітектор академік О.Н.Померанцев (1848–1918). Будівля у формах середньовічної болгарської архітектури. Поруч з церквою – пам'ятник (1914 р.) лейтенанту В.Ігнатієву, капітану О.Зурову і морякам, що загинули у Цусимському бою 14–15 травня 1905 р.

У радянську добу в житловому будинку садиби розмістилася школа (існує до цього часу), а флігель використовується як житловий, частково зберігся парк. Садибний будинок та мовзолей–церква є пам'ятками архітектури національного значення .

Одним з найбільш вдалих прикладів збереження і використання меморіальної історичної садиби є садиба М.Пирогова, що нині знаходиться у межах м. Вінниця [9]. Ім'я видатного лікаря і хірурга є однаково значущим як для української науки та культури (оскільки він певний час очолював Київський учбовий округ і зробив чимало корисного для розвитку освіти на українських землях), так і для російської. На момент закладення у сер. ХІХ ст. садиба розташовувалась на околиці м. Вінниці, на відстані 3 км від міста. На місці села колись було декілька сіл, що злились в одне: на лівому березі величезного ставка на р. Вишенці – с. Людвинівка, названого за ім'ям першого поселенця Людвіга: тут мешкали переважно поляки. На правому березі – с. Вишня, вище за течією – с. Шеремети, засноване на початку ХV ст. козаком Шереметом.

На початку 1861 р. М.І.Пирогов приймає рішення піти з посади попечителя Київського навчального округу і купує с. Вишню. У 1866 р. була споруджена садиба, до якої входив будинок господаря, господарські приміщення, парк. І до маленького села потягнулися страждаючі на різні

хвороби. М.Пирогов щодня робив по декілька операцій, приймав по 5–6 хворих. В садибі зберігся будиночок спеціально побудований для аптеки, де бідним видавалися ліки, виготовлені за рецептами М.Пирогова безкоштовно.

Будинок господаря будувався відповідно до смаків і наказів М.Пирогова. Фасад прикрашений масивним портиком. До протилежної стіни будинку прибудована широка веранда, яка сполучається з залом. Сходи з веранди проводять до саду. Поряд зі сходами – дві величезні ялинки, посаджені М.Пироговим у 1862 р.

До Вишні навідувався П.Чайковський у часи свого перебування у Браїлові, гостював тут Скліфасовський.

23 листопада (5 грудня) 1881 р. М.Пирогов помер у своєму кабінеті. Був похований у церкві–усипальні с. Шеремети, побудованій на місці колишньої дерев'яної церкви удовою Пирогова Олександрою Антонівною за проектом петербурзького архітектора академіка В.Сичугова у 1882–85 рр. (знаходиться на відстані близько кілометра від садиби) [10].

Рішенням Ради Народних Комісарів від 27.06.1944 р. у садибі було створено музей (на сьогодні – Національний музей–садиба М.І. Пирогова). У 1950 р. село було перейменоване на Пирогове.

Садиба (площею 18, 9 га) є пам'яткою історії національного значення, окрім того парк має статус пам'ятки садово–паркового мистецтва місцевого значення. Комплекс утримується у зразковому стані. На сьогоднішній день це один з найбільш відвідуваних музеїв України.

Як підказує аналіз стану садиб, найкращим шляхом для збереження є використання садиби за призначенням – як об'єкту, що має музейну, культурно–освітню функцію. На жаль, подібних прикладів є небагато – на Вінничині: садиба М. Пирогова у м. Вінниці, садиба у с. Тиманівка Тульчинського р–ну, частково – садиба у м. Браїлів (зайнята Браїлівським професійним ліцеєм, але декілька кімнат відведено під музей ім. П.Чайковського), садиба у с. Вороновиця Вінницького р–ну. При цьому остання була передана Вороновицькому музею історії авіації та

космонавтики України нещодавно, коли вже перебувала у досить занедбаному стані; на Житомирщині: частково садиба у с. Верхівня, де кілька кімнат виділені під музей Оноре де Бальзака; на Хмельниччині: садиба у с. Самчики, на основі якої створено історико–архітектурний заповідник аналогічний приклад на території Чернігівської обл. – Качанівська садиба.

Висновки. Садиби Центральної України є надзвичайно різноманітними, оригінальними витворами людського генію, займають визначне місце у вітчизняній історії та культурі, а також історії і культурі інших слов'янських народів. Більш дбайливе до них ставлення, подальше вивчення і розумне використання надзвичайно збагатить нашу культуру і відновить цілі сторінки вітчизняної та загальнослов'янської історії. Аналіз ситуації стосовно стану збереження та використання садибних комплексів дозволяє зробити висновок, що ті садиби, які використовувались і використовуються, збереглися краще. Як тільки садиба перестає “жити”, вона гине. Окрім того, величезне значення має позиція місцевих влад, їх розуміння значення об'єктів, розташованих на їх території та бажання шукати шляхи їх збереження.

Перспективи досліджень. Саме те значне місце, яке згадані вище садиби посідають в історії та культурі слов'янських народів, їх зв'язок з видатними представниками цих народів може, принаймні частково, стати шляхом для їх збереження, використання та популяризації.

Література

1. *Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. Pod red. A. Baranowskiego / R. Aftanazy. – Warszawa, 1991. – Т. X а.*
2. *Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця, ВМГО “Розвиток”, 2007.*
3. *Томілович Л.В. Історичні садиби Вінницької області / Л.В. Томілович. – К., 2011. – С. 11–16.*
4. *Малаков Д.В. По Восточному Подолию / Д.В. Малаков. – М., Искусство, 1988. – С. 25–36.*
5. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – Т. IV. – S. 348.*
6. *Малаков Д.В. По Восточному Подолию / Д.В. Малаков. – М., Искусство, 1988. – С. 59–62.*
7. *Kozłowska M. O. Teatr dla Wilna. Teatr polski w Wilnie pod dyrekcją Niny Miodziejowskiej Szczurkiewiczowej / M. O. Kozłowska // Nasz czas. – 2005. – №25 (674).*
8. *Томілович Л.В. Історичні садиби Житомирської області / Л.В. Томілович. – К.: Фенікс, 2012. – С. 117–121.*
9. *Томілович Л.В. Історичні садиби Вінницької області / Л.В. Томілович. – К., 2011. – С. 78–80.*
10. *Малаков Д.В. По Брацлавщині / Д.В. Малаков. – М.: Искусство, 1982. – С. 46–50.*

Аннотация

Томилович Л.. Усадьбы центральной Украины в истории и культуре славянских народов: проблемы сохранения и перспективы использования в качестве туристических объектов. Рассмотрены история, характерные стилистические особенности, степень сохранности исторических усадеб Центральной Украины. Проанализированы важнейшие актуальные проблемы исследования, использования и охраны этого типа памятников. Определена значимость такой составляющей культурного наследия Украины, как усадьбы, их значительный научный, просветительский и туристический потенциал.

Ключевые слова: усадьба, центральная Украина, история, культура, туризм, потенциал, сохранение, охрана

Abstract

Tomilovich L.. Manors of the central Ukraine in the history and culture of the slavic people: problems of preservation and prospect of use as tourist objects. The history, stylistic touches and degree of maintenance of historical farmsteads of the Central Ukraine are considered. The most essential problems, which touch research, are analyzed, used and guard of it as monuments, that allows to draw a conclusion in relation to meaningfulness of such constituent of cultural legacy of Ukraine as farmstead, them considerable scientific, educational and tourist potential.

Keywords: homestead, central Ukraine, history, culture, tourism potential, conservation, preservation

